

ДУШКО Р. КУЗОВИЋ¹
FACULTY OF ARCHITECTURE, DESIGN AND FINE ARTS
GIRNE AMERICAN UNIVERSITY
TRN CYPRUS

УРБАНИСТИЧКИ РАЗВОЈ УЖИЦА У ХVІІІ И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ ХІХ ВЕКА²

АПСТРАКТ. Ужице је током ХVІ и ХVІІ века доживело највећи успон. Поред Београда и Сарајева, био је најважнији град западног и централног Балкана. У ХVІІІ веку насеље је имало 4800 домова. Током ХVІІІ века урађени су први картографски прикази насеља. У првој половини ХІХ века град мења карактер због повећања хришћанске популације. Године 1863. је ослобођен. Срби поново преузимају управу над градом. Тада је почела реконструкција насеља по принципима европског урбанизма.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ужице, урбанизам у Србији, оријентални град, урбанизам ХVІІІ века, урбанизам ХІХ века.

¹ dkuzovic@gmail.com

² Рад је примљен 25. априла 2015, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 25. децембра 2015.

УВОД

Урбанистички развој Ужица од XV века до 1863. године био је динамичан. Међутим, веома је мало сачуваних докумената из наведеног периода. О кретању броја становника током XV и XVI века најинформативније податке дају турски катастарски пописи. Период XVII века Ужица делимично расветљавају описи путописаца Хаџи Калфе (прва пол. XVII века) (Новаковић, 1892) и Евлије Челебије (око 1664. године) (Челеби, 1973) чији описи пружају слику о граду и његовом економском и културном положају у држави. Посебно су драгоцени радови савременика (Обрадовић, 1858; Пантелић, 1936а; Пантелић, 1936б) и савремених историчара који се баве периодом XVII и XVIII века (Група аутора, 1981; Зиројевић, 1973; Mortada, 2003).

Од 1737. године, доласком аустријских војних инжењера, настају прве геодетске карте које првенствено бележе војну утврду и делимично снимају и цивилни део града. Крајем XVIII века аустријски обавештајци дају писане информације о стању објекта и инфраструктуре који су од значаја за планирање војних похода на Србију. У погледу поузданости ових карата, судећи према веродостојности представа војног дела града, очекивати је да су прикази цивилног дела града једнако прецизни.

Током прве половине XIX века долази до повећања броја становника српског дела вароши, које 1863. године преузима управу над целокупном вароши (Игњић, 1960; Игњић, 2011). Најстарији сачувани цртежи који илуструју објекте и градски живот, начињени су 1860. године од стране аустријског археолога Феликса Каница. Најстарији геодетски снимци града датирају из 1863. године а начинио их је инжењер Емануел Шефел за централни део вароши, који је страдао у великом пожару 1862. године. Занемарљив број објеката снимљен је или описан пре рушења а археолошких радова са циљем истраживања урбане структуре града било је мало. То је разлог што су поједини периоди боље а поједини лошије документовани. Први цртежи који приказују цивилни град настали су око 1860. године, током посете Феликса Каница граду Ужицу.

Ужице је у периоду од XV до XIX века имало велики значај у систему насеља на Балкану. Сматра се да је, заједно са Београдом и Сарајевом, било један од три најважнија насеља. О томе индиректно говори број становника, кућа, радњи и знаменитих људи

(дервиша, филозофа, песника, писаца) у отоманској царевини који су били пореклом из Ужица. Међутим, ратови који су вођени током ХVІІІ века и нарочито у првој половини ХІХ века, довели су до опадања економске снаге а тиме и популације која насељава град. Ужице половином ХІХ века била је само бледа сенка града који је обележио ХVІ и ХVІІ век на Балкану.

УЖИЦЕ У ХVІІІ ВЕКУ

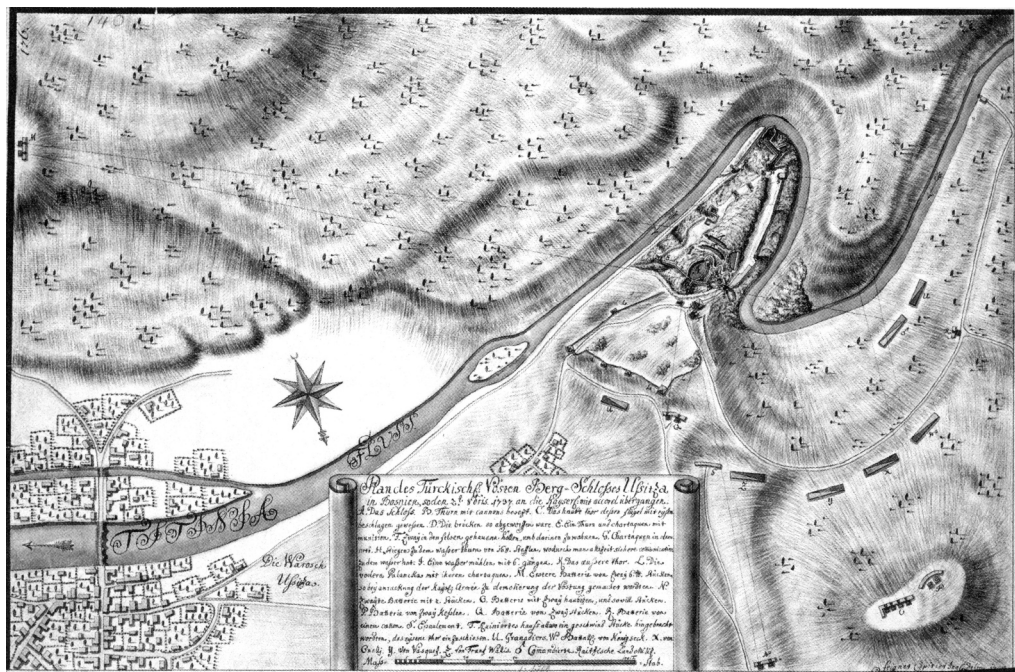
О развоју града из овог периода сачувано је неколико планова, односно првих картографских приказа насеља, који датирају из 1737, 1738. и 1784. године. Поред планова сачувано је и неколико писаних трагова обавештајних официра који су пролазили кроз Ужице и околину 1784. године. На основу наведене документације могуће је делимично реконструисати слику насеља током ХVІІІ века.

Први картографски приказ цивилног насеља Ужица датира из 1737. године и то је „План шурске тврђаве дрдској утврђења Ужица у Босни, који су 2. октобра 1737. године царске предајом зайоселе” чији је аутор инжењеријски капетан Де Фреган (Поповић, 2004, 22). [Слика 01]

Источно од тврђаве (у доњем левом углу плана) приказан је цивилни део насеља Ужице око Касапчића моста³.

Саобраћајна мрежа. На плану се види део уличне мреже на левој обали реке и део насеља који заузима десну обалу реке. Тај део Ужица је подељен са рукавцем реке или воденичним јазом на два дела. Мост је у осовини улице која се пружа управно на реку са једне на другу обалу. Ову саобраћајницу под правим углом секу бочне улице које су паралелне са коритом Бетиње. Транзитни пут, који је пролазио кроз насеље, није се пружао континуално већ је његова осовина на пресеку са бочним улицама смакнута. Постоји забележена само једна слепа улица. Према овом плану приказана је и једна улица која се пружала поред корита реке Бетиње ка простору испод тврђаве.

³ Камени мост подигнут 1626/27. године. Помиње се да је његову изградњу финансирао Мехмед-бег Касапчић. На њему је био уклесан запис: „Мехмед бег је дожији људимац, Твоје добро име на уснама свју, и уилегавши реку, изрекао је свој шарик (сйих): Како смо лей мостй начинили, длаи доже.” који се чува у Народном музеју у Ужицу. Срушен је 16. децембра 1944. године приликом повлачења немачких окупационих трупа из Ужица.

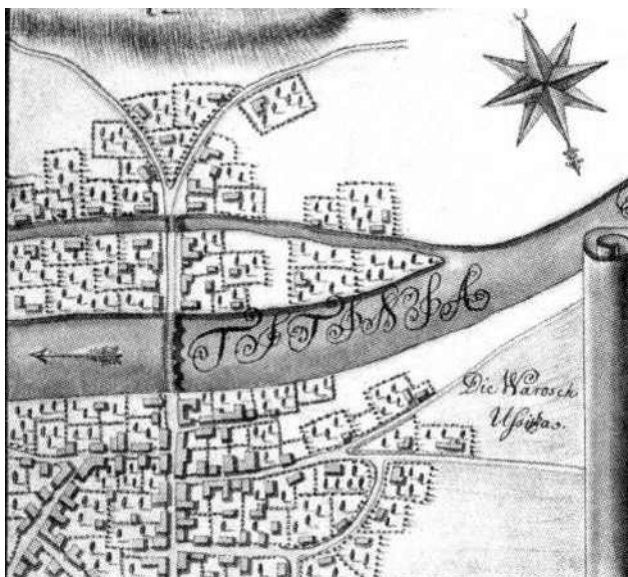
Слика 1: Ужички град – план из 1737. године

Геометрија блокова на левој обали реке је неправилна и гради градску структуру карактеристичну за оријенталне градове. У централном делу насеља, дуж важних саобраћајница, објекти су постављени на границу парцеле према улици, док се на парцелама које се удаљују од централне зоне објекти налазе претежно на средини дворишта. Дубина блокова је два реда парцела које су оријентисане на наспрамно постављене саобраћајнице.

Грађевинске њарцелe. Највећи број парцела је правилан четвороугао. Веома мало парцела има трапезасту форму. Делови парцеле који се налазе на граници према улици имају неправилну границу услед геометрије улице. На речној ади објекти прате однос према улици какав је и у средишњем делу насеља. Међутим учавва се неколико парцела које су без колског прилаза већ су оријентисане само на реку, што су вероватно парцеле воденица. На десној обали реке Ђетиње налази се насеље чије парцеле не формирају затворен градски блок као на левој обали већ се у њиховом залеђу налазе ливаде и шума.

Граница градској њодручја. Према овом плану насеље се завршава приближно код данашње локације Алексића моста где се главна улица грана на два правца: на пут ка Вишеграду (долином Кош-

тичког потока) и на пут ка тврђави (трасом данашње Градске улице). На југу се градско подручје завршавало непосредно након јаза. То су приближно границе Ужица након Првог светског рата. На плану је приказано самостално насеље које се налази на путу ка тврђави а удаљено је од вароши. То је вероватно џемат насељен са посадницима тврђаве.⁴

Слика 2. Ужички град – план из 1737. године (деталј)

Особине трајевинској фонда. На плану дела цивилног Ужица приказано је 115 објеката и 88 парцела. Ако прихватимо да је просечно било 5 до 8 чланова домаћинства, то значи да је од 450 до 700 становника насељавало овај део града. Период од 1683. до 1699. је обе-

лежио рат и велика разарања насеља. Међутим, судећи по историјском искуству, 38 година, колико је прошло од завршетка рата, било је довољно да се град опорави. Посматрајући даље у том правцу, 1784. године Јован Перетић је нашао у насељу око 3000 домова. Површина коју је у том тренутку заузимало насеље била је 30 пута већа него приказани део насеља на слици. [Слика 02]

Судећи према величини објеката који су приказани, изгледа да деоница пута која се пружа од средишта чаршије ка потезу Липа није била посебно развијена. Највећи објекти дуж регулационе линије пружају се дуж улице која је повезана са мостом на реци и попречном улицом, која је повезана са путем који води ка тврђави, односно транзитном саобраћајницом од Чачка ка Ви-

⁴ У случају напада он не би ни био насељен, јер би се његови становници иселили у тврђаву, стога није имао војну важност и није био приказан на плану.

шеграду. Занимљиво је да и бочне улице које се наслањају на улицу која води ка мосту имају објекте великог волумена, што значи да се чаршија сигурно није развијала линеарно дуж транзитног пута већ је заузимала и неколико бочних улица. У том случају број дућана од 1440, које наводи Евлија Челебија, изгледа много реалније. На аустријском плану није јасно приказана ни једна воденица. Имајући у виду да их је било преко стотину намеће се утисак да је војни инжењер дао основне информације о градској саобраћајној мрежи и важнијим и већим објектима у граду, не упуштајући се притом у оне детаље који се не односе на војне циљеве.

Ако овај план упоредимо са каснијим представама града, уочавају се мале грешке у приказу. Међутим, грешке у плану нису толико пресудне колико информација о облику и организацији насеља. Поређењем овог плана из 1737. године са планом из 1863. године Емануела Шефела примећује се у средишњем делу града овални блок који је приказан као гробље. Исти тај простор, судећи по облику блока

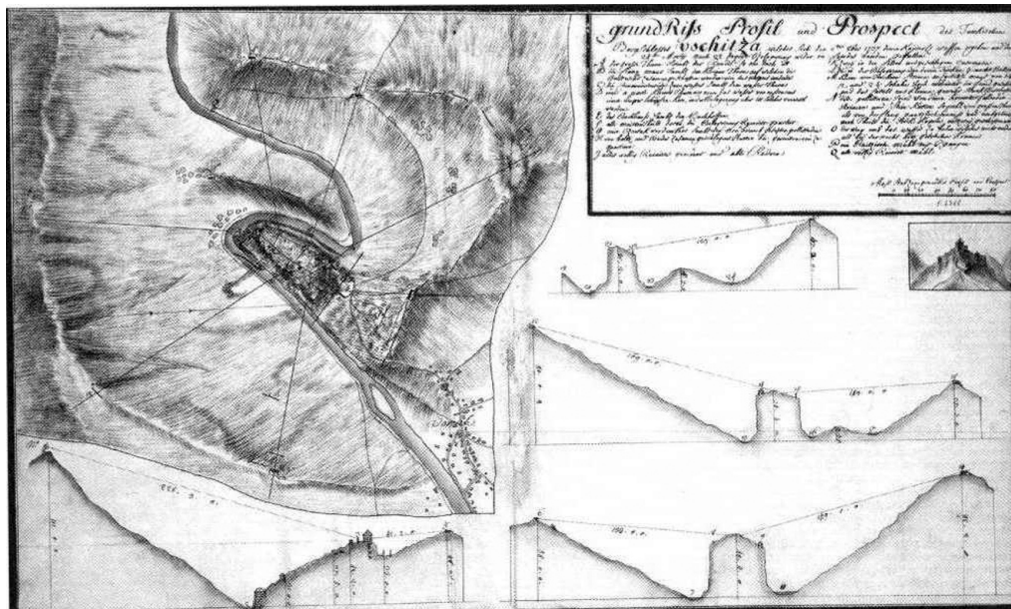

Слика 3. Ужички град – план из 1737. године и план Емануела Шефела из 1862. године

и положају у насељу и мосту, насељен је кућама. Остаје отворено питање да ли је у наведеном временском размаку могло да се формира уместо великог броја објеката – гробље. [Слика 03]

На плану ужичког града из 1738. године (Поповић, 2004, стр. 26), Ратни архив у Бечу, sig. Н III d 1327, поред тврђаве, приказан је и део цивилног дела града са приступним саобраћајницама. На основу распореда објеката може се закључити да су саобраћајнице доста прецизно приказане, док су објекти у насељу приказани само информативно. Занимљиво је да се објекти дуж

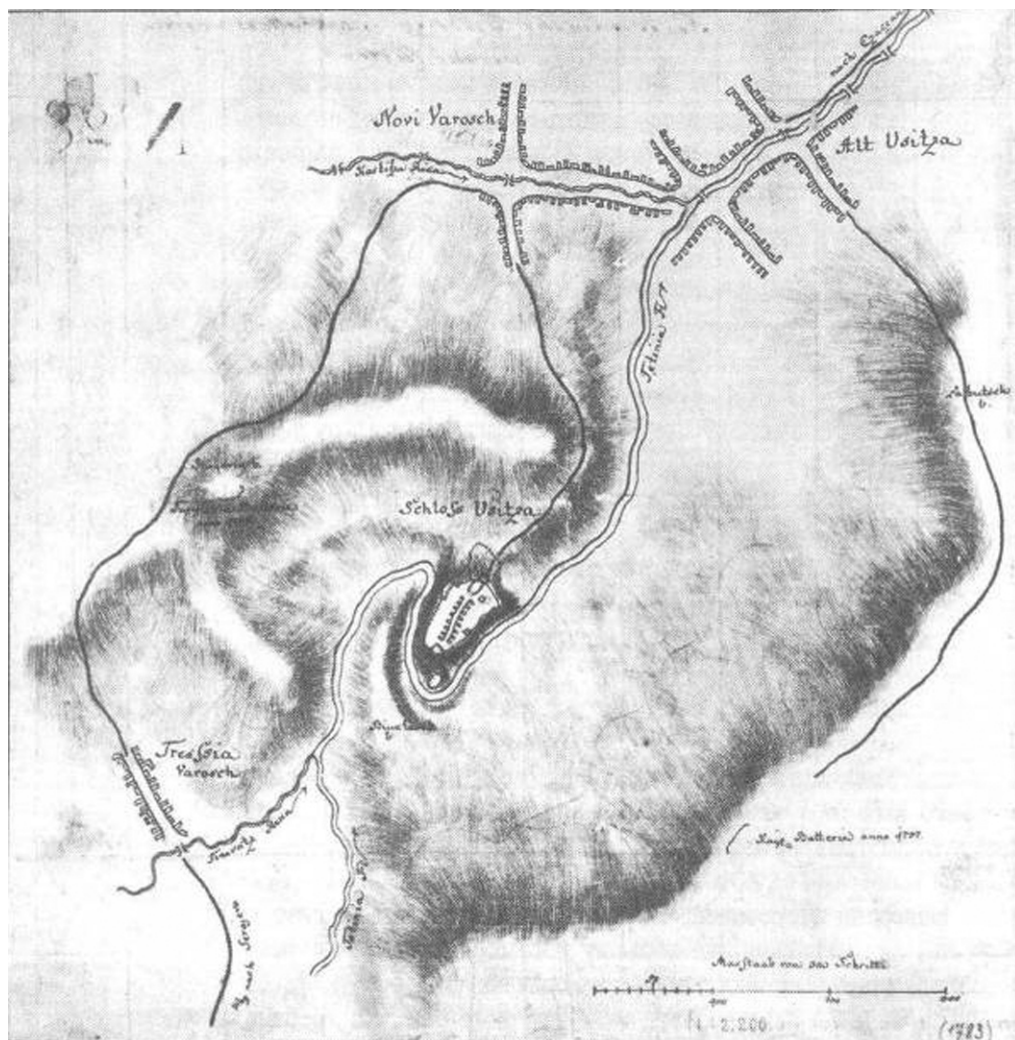
Коштичког дела пута пружају скоро до Теразија, како дуж главног пута тако и дуж бочних саобраћајница. [Слика 04]

Слика 4. Ужички град – план из 1738. године

На плану Ужица из 1784. године (Поповић, 2004, стр. 41) sig. G I b 203, поред војног дела града са тврђавом, приказан је и цивилни део Ужице. Представљен је као две целине: Старо Ужице и Ново Ужице. Старо Ужице се налази у зони око Главне улице (паралелно са коритом реке Бетиње) док се Ново Ужице налази у делу насеља дуж Коштичког потока. Поред Старог и Новог Ужица приказано је насеље Турица. Судаћи према нивоу приказа насеље је приказано шематски. На основу односа картографске представе насеља и трасе саобраћајнице може се закључити да се транзитни пут од истока ка западу пружао садашњом Главном улицом и да се дуж Коштичког потока даље пео на Теразије. Са Теразија се спуштао у долину Турице где је прелазио преко Волујачког потока и даље продужавао ка Сарајеву. Пут за тврђаву се одвајао са дела пута који је водио дуж Котичког потока. На плану је приказано пет мостова на реци Бетињи и три моста на Коштичком потоку. План није детаљан као претходни планови али пружа обиље драгоцених информација. [Слика 05]

Током припрема за ратне походе, крајем XVIII века, аустријски обавештајни официри су забележили све важније чињенице у за-

Слика 5. Ужички ГРАД СА ДЕЛОМ ВАРОШИ, ПЛАН ИЗ 1784. ГОДИНЕ

падној Србији које могу бити од користи за планирање и реализацију ратног похода. Један од обавештајних официра, Јован Перетић, описао је, 1784. године, цивилни део Ужица на следећи начин:

„Ова тврђава и град састоје се од 2900 турских и 100 хришћанских кућа, 17 џамија, од којих су 12 солидно грађене, а пет од дрвета, 7 кафана и 6 ханова. Поред тога овај град се дели у посебне делове, као што су: све оно што лежи изнад десне обале Бетиње зове се Сињевац а куће које су у подножју тврђаве зову се Теразије. Овај

град је само гомила кућа које су делом целе, делом пола озидане а делом сасвим од дрвета начињене, али су скоро све на спрат, врло простране, са собама, шталама, подрумима, бунарима, пећима за грејање и печење и шупама. При својој ирегуларности сасвим је добро поплочан и опремљен са много малих зиданих мостова... Турци су имућни, а већим делом се састоје од госпoде. Њихов број за одбрану наводно износи преко 12000 људи. Могу се наћи и све сасвим млади, јаки, угледни Турци, добро одевени и опремљени са добрим коњима. И овде се од јечма прави много пива, затим налазе се две турске куће које праве доста добар барут... Јахаћи пут који води према овом граду у случају потребе могао би да се пређе са тешким запрегама од потока Лушнице до града” (Пантелић, 1936а)

Имајући у виду да су се подаци који говоре о утврђењу испоставили као тачни, требало би да имамо поверења и у описе цивилног дела Ужица. О насељу официр Перетић бележи да има 3000 кућа, да има 17 џамија (вероватно и месџида), да има 7 кафана и 6 ханова. Уколико следимо логику раније организације насеља, где се свака махала окупљала око верског објекта, онда би требало да у насељу има 17 махала са укупно 2900 домаћинстава, што чини у просеку 170 објеката по једној махали. С обзиром на то да је у прошлости просечан број домова по једној махали био од 35 до 70, овај број јесте неуобичајен и треба потражити разлоге за овако одступање. Уколико усвојимо да је просечан број чланова једног домаћинства износио од пет до осам чланова, онда је величина Ужица, односно број настањених, у тренутку посете Јована Перетића, износио од 15.000 до 24.000 становника.

УЖИЦЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

О Ужицу из периода прве половине XIX века говоре писани подаци Проте Матеје Ненадовића, Максима Евгеновића, руског инжењеријског мајора Грамберга, Јоакима Вујића, Ото Дубислава Пирха, Андре Арчибалда Патона, Стојана Обрадовића и Феликса Каница.

Проша Мајеја Ненадовић бележи да је у лето 1805. године, током напада српских устаника, цела варош запаљена (Ненадовић, 1951, 181–182).

Максим Евџеновић, који је исти догађај описао по сећању у свом животопису бележи:

„[...] Сад обколе варош са свију страна и још читаву бившу турску варош запале, која се, почем су кући од чести из горућег материјала сазидане и шиндром покривене биле, за тили час у један пламен створи; варош је пак имала преко 3000 кућа.

На светог Илију у нашој вароши није било видети целе куће, све је до вечери изгорело, а није боље прошла ни турска варош, коју је србска војска запалила... И тако скоро сви остану, да своје изгореле куће како могу оправе и да у њима живе...” (Ракић, 2007, 6)

Мајор Грамдери, руски инжењерски, боравио је у Ужицу у пролеће 1808. године и о граду је забележио следеће:

„[...] Варош која је имала 12000 становника претворена је у пепео...” (Перовић, 1969, 3-40)

Јоаким Вујић је у Ужицу боравио у јесен 1826. године и између осталог оставља и део о опису насеља:

„[...] И тако пролазећи кроз сокаке примјетити јесам могао, да Ужице скоро толико може бити, колика је варош београдска кромје града и предварошица, јербо само турски домова овде находе се до 1200, а србски на 80 числе се, тако совкупно домова има 1280. – Даље у овој вароши видио сам до 20 турски џамија, између којих само 8 целе с монари числе се, а друге све порушене леже. Равно и дућана находе се до близу 200...

[...] У овој вароши била је резиденција архиепископа нашег, која сада до основанија порушена лежи... Овде наше цркве нема него је једна прилична школа с 35 ученика и једним учитељем...” (Вујић, 1902, 17-23)

Ото Дудислав Пирх је у Ужицу боравио 1829. године и он даје доста података о животу у насељу, али мало информација које могу бити употребљиве за анализу урбане организације Ужица. О Ужицу он бележи:

„[...] Простор, који је још остао између градића и кула, попуњен је са неколико стотина кућа које се бљеште, растуриених, палисадама, или ниским плотом обрађених, поређаних уз дрдо десно или у позадини. У средини се види једна тамна пруга, то је дуг низ трговачких дућана. Ужице је после Београда, највећа и најнасељенија варош у Србији.

[...] После пожара није се ни подизала нова, правилна варош.

[...] Суморан утисак који чини спољашњост Ужица, не прелази и на његову унутрашњост. Свет радо и весело живи у Ужицу, и нерадо се растаје од овог живог и друживног места. Клима је оштра, лоза овде не успева, али је ваздуг окрепљујући, а воду хвале као најздравију у Србији. Имућни трговци чине већи део становништва.

То је једна од главних спојних тачака трговине са босанском.”
(Пирх, 1983, 151-159)

Ендрју Арчибалд Пајтон боровио је у Ужицу 1843. године и о њему је оставио следећи запис:

„[...] It being now evening, they had no objection to smoke; and as they sat round the room they related wondrous things of Ushitza towards the close of the last century, which being the entre-pôt between Servia and Bosnia, had a great trade, and contained then *twelve thousand houses, or about sixty thousand inhabitants*; so I easily accounted for the gaps in the middle of the town...

[...] In the course of conversation he told us that Ushitza is the principal remaining settlement of the Moslems in Servia; their number here amounting to *three thousand five hundred*, while there are only *six hundred* Servians, making altogether a population of somewhat more than *four thousand souls...*”⁵ (Paton, 1845)

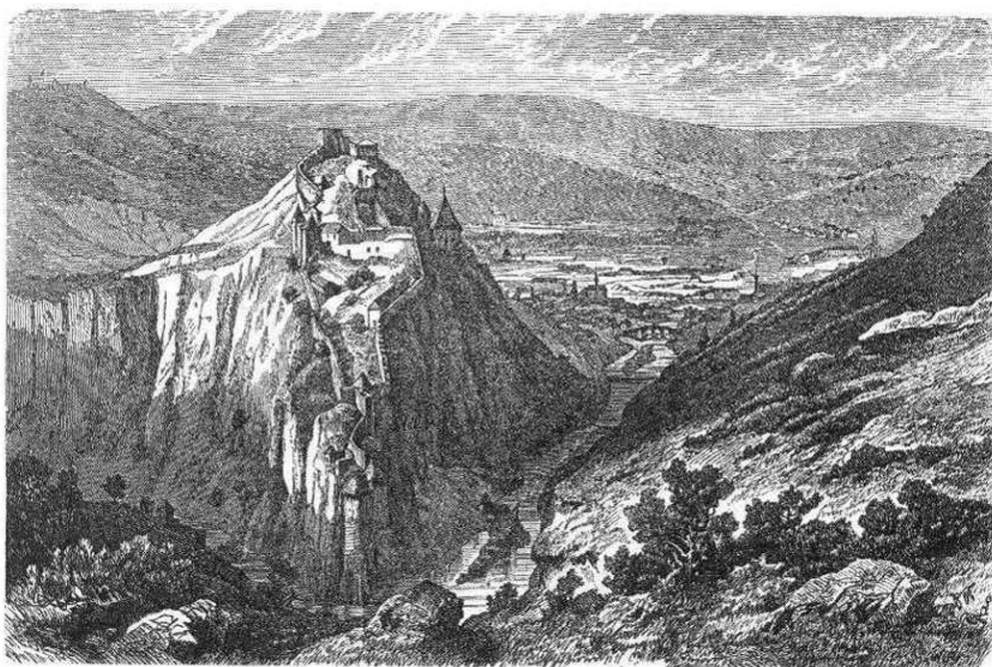
Феликс Каниц. Цртежи Ужица начињени око 1860. до 1867. године од стране аустријског археолога Феликса Каница први су графички прикази Ужица ове врсте.

На бакрорезу Феликса Каница „Ужички град са околином” (Поповић, 2004, стр. 47) из 1860. године, у средишту представе је ужички град. У позадини је приказан цивилни део града. На реци су приказана два камена моста а од града који је дат већином у силуети у два осветљена дела приказан је центар града са чаршијом и српски део вароши са црквом и среским начелством. Поседно је назначена камена џамија која се налазила на месту. Испод ње, у зони Росуља, забележена је још једна џамија, затим једна у зони Алексића моста и једна на другој обали реке Бетиње, у зони Међаја. Од стамбених објеката приказана су два низа која се налазе изнад среског начелства, око данашње Жичке улице. [Слика 06]

На цртежу Ф. Каница „Пијаца са Златиборцима и Мићићев конак” (Каниц, 1987, стр. 59) из 1860. године приказан је мотив са пијаца. Судећи према позадини на којој је приказано дрдо Забучје, визура је усмерена ка југу. Површина пијаца није калдрмисана. Пијацу ограничавају претежни приземни објекти, док је једини објекат који се истиче једноспратни. [Слика 07]

На цртежу Феликса Каница „Мудиров конак” (Каниц, 1987, стр. 59) из 1860. године приказано је неколико објеката који су саидани од камена и покривени шиндром, попут описа Евлије Че-

⁵ (нагласио Д. К.).

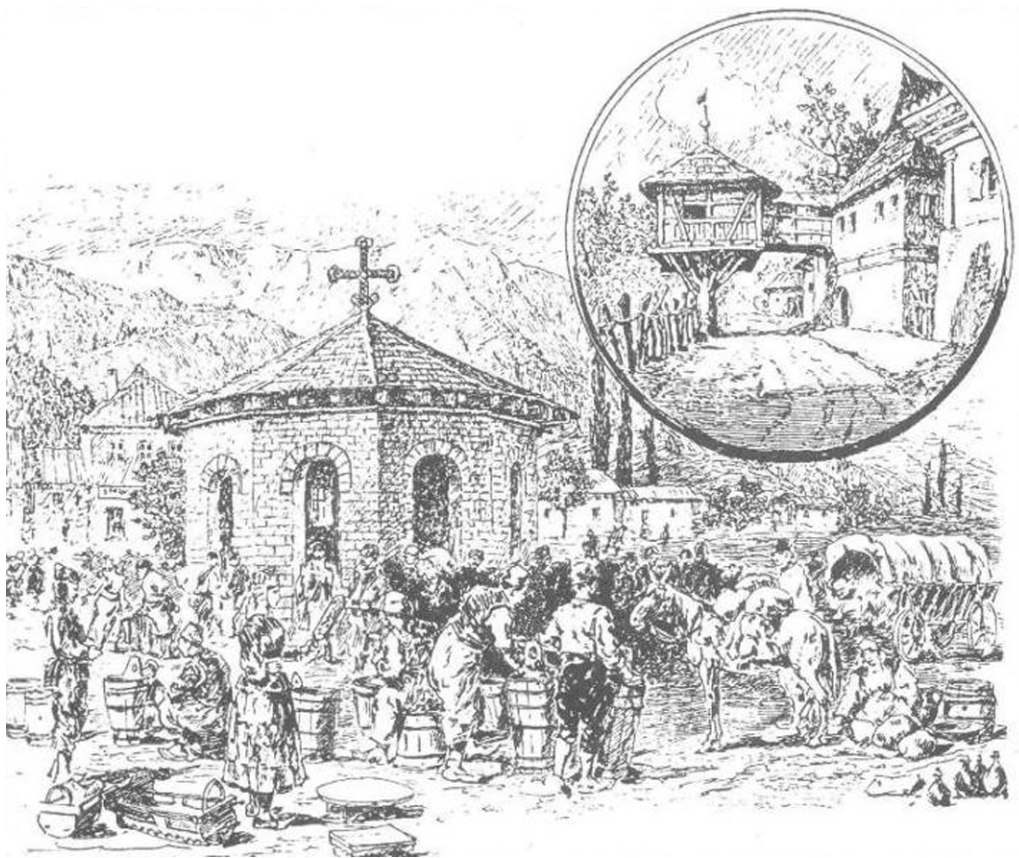

Слика 6. Ужички град са околином 1860. године (цртеж, Феликс Каниц)

леби. Централни мотив цртежа је џамија којој се у позадини назира минарет. Сазидана је од камена зиданим у наизменичним слојевима и највероватније покривена шиндром. Лево од ње се налази објекат зидан непрецизно од камена који је покривен шиндром и има истакнуту шибду на врху крова. На објекту су угачени делови и камени надвратник обрађени од тесаног камена, а на десној страни цртежа налази се каменом поплочани тротоар. Улица није калдрмисана. [Слика 08]

ОРГАНИЗАЦИЈА НАСЕЉА

Цивилно насеље Ужице под отоманском управом било је организовано у махале. Постепено, из пописа у попис, формиране су махале које су као своје духовно средиште имале верске објекте – џамије или махалске месциде. Број махала од првог сачуваног пописа под отоманском управом из 1476. године па до последњег, који је преведен на српски језик, порастао је са две мусли-

Слика 7. Ужице, пијаца са Златиборцима и Миџићев конак, из 1860. године (цртеж, Феликс Каниц)

манске (1476. године) на пописаних 17 махала (1572. године). Наравно, овај број се сигурно повећавао током наредног периода, судећи по описима Евлије Челебије у XVII веку, официра Јована Перетића 1784. године или путописаца током прве половине XIX века.

Подела насеља на муслимански и хришћански део почела је почетком XVI века, судећи према турским катастарским пописима. Према попису из 1476. године у насељу је било већинско хришћанско становништво и било је око пет муслиманских домова. Већ на наредном попису, 1516. године, забележен је велики број муслиманских домова, који су груписани у две махале. Свака махала имала је свој верски објекат. Српски део становништва је живео у свом делу насеља. Од тада па до 1863. године, град је био

Ужице,
Мудиров конак,
1860
(Феликс Каниц,
цртеж)

Слика 8. Ужице, Мудиров конак, из 1860. године (цртеж, Феликс Каниц)

подељен на два дела, у складу са конфесионалном припадношћу његових становника. Хришћански део града је увек био у једној целини, током наведеног периода, док је муслимански део растао по броју становника, и у складу са тим повећавао се и број махала у које су били распоређени. Махале су биле окупљене око верских објеката, џамија и махалских месџида. По верским објектима, који су се налазили у њима, махале су добијале називе. Пописи пореских обвезника вршени су по махалама. По њима се може пратити кретање махала и организација града. Срби су живели у зони око Царине, односно, како каже Каниц, у уској долини која се протезала према Пожеги. Насеље се простирало од Царинског потока до цркве брвнаре а током прве половине XIX века пружила се даље на југ до Среског начелства. Остатак површине насеља заузеле су махале са становницима муслиманске вероисповести. Они су се простирали од Царинског потока, преко Алексића моста, Коштичког потока до Теразија, затим на десној обали реке Бетиње и, забележено је мање насеље у Турици.

Зато што је у првој половини XIX века растао број становника хришћанске вероисповести, они су се мешали са житељима муслиманске верописповести у већ постојећим махалама. Централни део насеља, где се налазила чаршија (зона између Царинског и Уремовачког потока) и део града до реке Бетиње, до великог пожара остаје искључиво насељен муслиманима. То су чинили најпре кроз закупе постојећих дућана и механа а касније и куповином објеката. Проширење српског дела вароши вршило се, најпре, закупима објеката у муслиманском власништву (Васо Маричић је узео под закуп турску кућу у близини медресе) а затим и изградњом нових објеката на земљишту откупљеном од муслимана (западно од медресе је била саграђена механа Гвоздена Симовића, а у Доњој Чаршији дућани и куће Јефрема Марића) (Живковић, 1979, стр. 8). Почетак ширења Срба ван зоне Царине може се означити 1842. године.

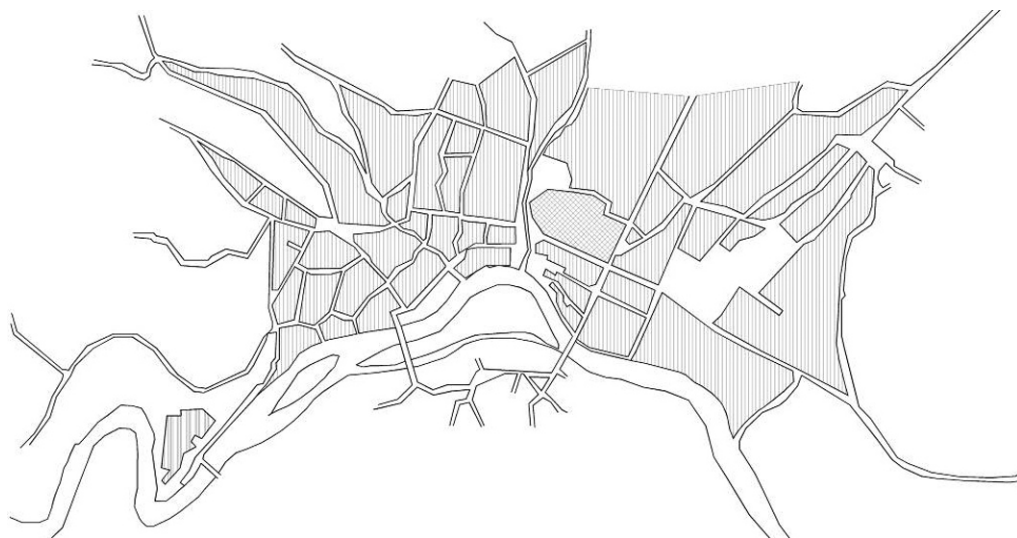
НАЗИВИ И ПРОСТОРНИ РАСПОРЕД МАХАЛА

Забележени су, највећи делом, називи махала који су били у употреби 1863. године: Липа, Слануша, Мегдан, Клисурса, Фукара, Теразије, Коштица, Росуље, Пора, Међај, Пашиновац, Кука (на десној обали реке), Коштица, Махала под градом, Циганска махала итд. Поред наведених у појединим списима се помиње и Дортјол-зона (раскрсница улица Д. Туцовића и В. Караџића). Простор на истоку, око главне улице заузимала је Махала Липа. [Слика 09]

РАСПОРЕД ЏАМИЈА И МАХАЛСКИХ МЕСЦИДА

О распореду верских објеката у насељу најречитије даје информације списак имања за откуп пре одласка муслимана из Ужица. Међу осталим имањима наведене су следеће џамије:

- *Башал Џамија на Куки* (255) (на десној обали Бетиње, близу Касапчића моста),
- *Џамија на Лийи* (331) (у махали Липа, „*пored ћуџрије на ѿшоку*”, преко пута „Париза”),

СЛИКА 9. УЖИЦЕ, РЕСТИТУЦИЈА РАСПОРЕДА МАХАЛА ПРЕ 1862. ГОДИНЕ

- Џамија Клисуре (377) (у троуглу улица Косовске–Шумадијске–Видовданске, вероватно на углу Шумадијске и Југ Богданове),
- Џамија Змајевачка (427) (код извора Змајевац ?),
- Џамија Кошићка (449) (на раскрсници Курлагине и Сарајевске улице „код Чујурове шабане чим се љређе ћурија на Доњој чаршији”),
- Џамија Шеиова (646) (изнад Уремочког потока, на паркингу код Војних зграда),
- Џамија Фукара (658) (у Дечанској улици, на месту блока „Златибор”),
- Џамија (664) „не знамо која”,
- Џамија код Медресе (643) (на Дрварској пијаци, поред Медресе, где је сада школа „Андрија Ђуровић”).

У наведеном списку се под редним бројем 63. помиње и „земља џамијска”, али се вероватно мисли на парцелу уз неку од пописаних џамија.

Поред горе наведених пописаних џамија Радовић (Радовић, 1984, Ужице) помиње и Џамију на вашаришију, код извора Кадинац и једну Џамију у Граду (мислећи на тврђаву).

БРОЈ СТАНОВНИКА

Почетком ХІХ века највеће градско насеље у централном делу западне Србије било је Ужице. На основу процене посматрача у њему се 1818. године налазило 1000 турских кућа, а 1826. године 1200. У Ужицу 1834. године било је око 4000 становника. Након Првог српског устанка проширује се простор у граду насељен хришћанском популацијом. Број становника 1862. године, након исељавања становништва муслиманске вероисповести, износио је 2490. Променама у броју становника су допринели и догађаји око Курлагине дуне 1832. године и исељавања српског становништва из Ужица у Пожегу исте године, које је трајало све до 1835. године.

ИЗГРАДЊА ОБЈЕКТА

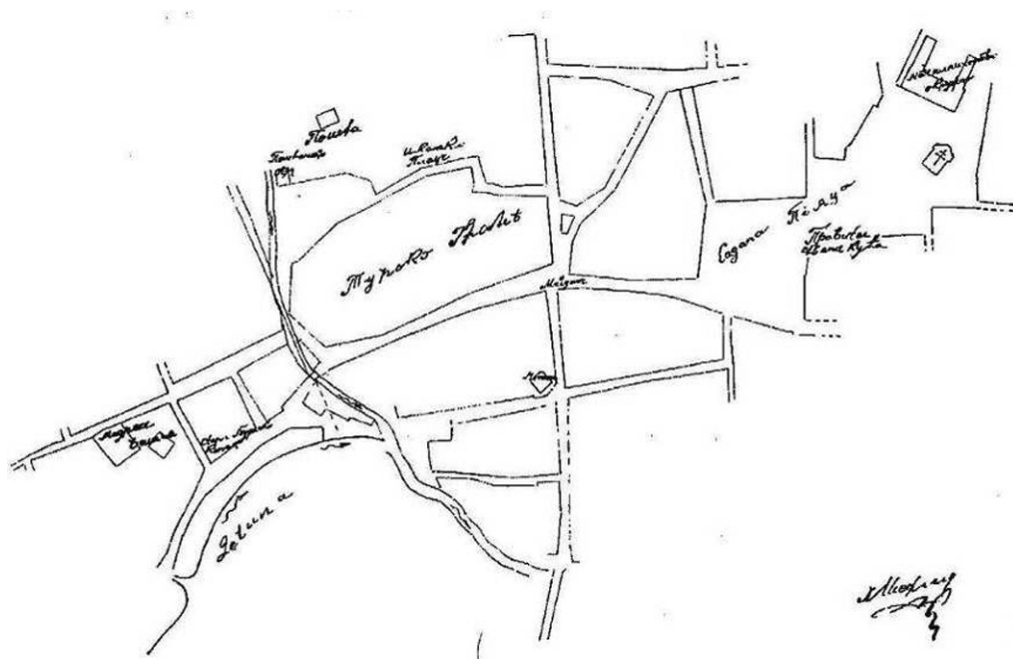
Од јавних објеката у првој половини ХІХ века били су изграђени: Црква Светог Марка на Царини (1828), Црква Светог Ђорђа на Пијаци (1844) и Окружно начелство на Пијаци (1851–1859). Реституциона карта распореда махала у граду пре великог пожара 1862. године делимично илуструје урбанистички карактер насеља.

ФИЗИЧКА СТРУКТУРА НАСЕЉА

Источни део града, насељен са православним становништвом, има релативно праве осовине улица а блокови су издужени и прате трасу главне приступне саобраћајнице која води према Чачку. Западни део града, насељен са становништвом муслиманске вероисповести, у делу равнице има кривудава улице неједнаке ширине. Блокови су мањи и полигонални. Уколико се блок налази поред водотока или транзитне саобраћајнице онда има издужен облик. Насеље се на истоку, југу и западу завршава на месту где равница почиње да прелази у стрмину брда на коме се налази утврђење. Дуж Коштичког потока насеље се развило дуж долине потока у два реда објеката, док су падине брда ненасељене.

СТАЊЕ НАСЕЉА 1863. ГОДИНЕ

Карта центра града Емануела Шефела из 1863. године настала је након великог пожара 1862. године и говори о карактеру средишњег дела насеља. Средиште заузима гробље на месту некада Житне пијаце, односно данашњег Трга Партизана. Јужна граница гробља додирује главну улицу – чаршију. На истоку се гробље пружа до Уремовачког потока тако да је улица једним делом уједно и корито потока. На истоку парцела гробља има правилну границу јер се граничи са улицом (данас улица Петра Ђеловића) која се завршава на реци код каменог моста. Улице су кривудаве, неједнаке ширине а већи јавни простори, који подсећају на данашње тргове, настају на крајевима улица њиховим континуалним проширивањем. Организованих тргова у западном (муслиманском) делу града нема већ се налазе само у источном (хришћанском) делу. Градски репери су џамије са својим минаретима у муслиманском делу вароши и налазе се у оквиру граница махала. У источном делу је средишњи објекат црква, која се налази на великој јавној површини – пијацу. [Слика 10]

Слика 10. Ужице, Емануел Шефел, скица централног дела Ужица из 1863. године

КАРАКТЕР НАСЕЉА

Ужице је током турске окупације изградило потпуно оријентални карактер вароши. Овакав карактер долази од строге поделе функција у насељу (на чаршију и стамбену зону), особина и карактера саобраћајне мреже (улице су кривудавае и неједнаке ширине), облика градског блока, односно махале (неправилан облик блока), врсте јединице суседства (махала), распореда и локације верских објеката (џамија или месцид у свакој од махала), особина инфраструктурне мреже (снабдевање водом са чесама и каналима), положаја куће на парцели (слободностојећи објекат смештен у средишту парцеле), обликовања окућнице (висока ограда према улици и суседима), конструктивном решењу кућа (бондручни систем), занатској обради објеката (објекте су градиле грађевинске групе), пореклу грађевинских материјала (локални материјали), материјализацији објеката (дрво, камен, земља), великим присуством зеленила у приватним и јавним просторима и тако даље.

Слика 11. Ужице, однос централног дела града према скици Емануела Шефела из 1863. године и постојећег стања града из 2000. године

ЗАКЉУЧАК

Током прве половине XIX века у Ужицу долази до постепеног јачања хришћанског дела насеља, док се након низа сукоба муслимански део града постепено смањује, да би 1863. године коначно нестао. Оријентални град је након ослобођења наставио да постоји са свим принципима, начелима и поделама све до доношења новог плана 1863. године. О овом граду је једино поуздано геодетско сведочанство постојеће стање централног дела вароши за потребе израде Регулационог плана, који је 1863. године снимии инжењер Емануел Шефел. Тим планом за реконструкцију града обрисати ће се сви трагови оријенталног из урбаног ткива Ужица.

Оријентални период у развоју града становништво је желело што пре да уклони, међутим то није реализовано лако. Након реконструкције улица, блокова, нових правила грађења на парцели, нових материјала, нових форми и тако даље, стари оријентални град сачуван је у топонимима појединих делова насеља, односно назива старих махала који трају и данас (Росуље, Пашиновац, Мегдан, Међај, Липа, Царина, Теразије, Коштица итд.). Чак се може рећи да су закони некадашњих махала остали меродавни у одређивању јединице суседства, пре него улице, све до краја XX века. Функционални распоред у насељу из оријенталног града задржан је и до данас: центар се налази на месту чаршије а стамбени блокови су распоређени на местима махала. Трасе улица из оријенталног града током реконструкције већином су задржане, осим што су исправљене и проширене. Такав чин је највише условио распоред парцела које су откупљене од становништва које је напустило насеље 1863. године. Њихов положај је утицао на облик нових градских блокова, провлачећи свој утицај све до облика парцеле, основе објекта и организације стана. Савремени начин градње објекта (суседском помоћи) и приступ грађењу (како средства дозвољавају током више година) дају назнаке да оријентални град своје дуге корене пружа све до данашњих дана. Било да су трагови обрисани или да су се модификовали и уклопили у савремени начин живота, оријентални град у савременом Ужицу и даље постоји.

- ЛИТЕРАТУРА Вујић, Ј. (1902). *Пуџешесџивје њо Срдији*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Група аутора. (1981). *Исџорија Тиџовој Ужица*, Ужице: Народни музеј Ужице.
- Живковић, Н. (1979). *Ужички немири*, Ужице: Самоуправна интересна заједница културе Титово Ужице.
- Живковић, Н. (1981). *Ужице 1862. і*. Ужице: Самоуправна интересна заједница културе Титово Ужице.
- Зиројевић, О. (1973). „Ужице до 1683. године”. *Ужички зборник*. бр. 2.
- Игњић, С. (1960). *Ужичка нахија*. Београд: Туристичка штампа.
- Игњић, С. (2011). *Ужице и околина 1842-1914*. Ужице: Историјски архив Ужице.
- Каниц, Ф. (1985). *Срдија, земља и сџановнишџиво*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Mortada Н. (2003) *Traditional Islamic principles of built environment*. Curzon: Routledge.
- Ненадовић, М. (1951). *Мемоари*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Новаковић, С. (1892). *Хаџи Калфа или Ђаџид челедија џурски геоџраф 17. века*. Споменик СКА, бр. 18.
- Обрадовић, С. (1858). Описаније окружја ужичког. *Гласник друшџтва срџске словесности*. бр. 10. Београд: Друштво српске словесности.
- Пантелић, Д. (1936а). *Војно-геоџрафски оџиси Срдије џред Кочину Крајину оџ 1783. и 1784. іод*. Београд: Споменик Српске краљевске академије.
- Пантелић, Д. (1936б). *Ухођење Срдије џред Кочину Крајину*. Глас СКА. бр. 63.
- Перовић, Д. (1969). Једно сведочанство о устаничким пограничним утврђењима у 1808. години. *Зборник исџоријској музеја Срдије*, бр. 6, Београд: Историјски музеј Срдије, 3-40.
- Пирх, О., Д. (1899). *Пуџовање њо Срдији у 1829. іодини*. Београд: Просвета.
- Поповић, М. (2004). *Ужички ірад*. Ужице: Историјски архив Ужице.
- Ракић, Т. (прир.) (2007). *Живоџојис Максима Евџеновића*. Ужице: Народни музеј.
- Радовић, М. (1984). *Самоуки рукоџис*. Ужице: Историјски архив Ужице.
- Челеби, Е. (1973). *Пуџојис, огломци о јујословенским земљама*. Сарајево: Свјетлост.

ИЛУСТРА-
ЦИЈЕ

Слика 01, 02, 04, 05. Поповић, М. (2004). *Ужички траг*. Ужице: Историјски архив Ужице.

Слика 06, 07, 08. Каниц, Ф. (1985). *Србија, земља и сџановнишићво*. Београд: Српска књижевна задруга.

Слика 10. Живковић, Н. (1981). *Ужице 1862. I*. Ужице: Самоуправна интересна заједница културе Титово Ужице.

Слика 12, 13, 16. Народни музеј Ужице.

Слика 03, 09, 11, 14, 15. Аутор.

DUŠKO R. KUZOVIĆ

FACULTY OF ARCHITECTURE, DESIGN AND FINE ARTS
GIRNE AMERICAN UNIVERSITY, TRN CYPRUS

SUMMARY

URBAN DEVELOPMENT OF UŽICE IN THE 18TH AND EARLY 19TH CENTURY

During the first half of the 19th century in Užice began a gradual strengthening of the Christian part of the settlement, and after a series of conflicts Muslim part of the city gradually decreased, until it eventually disappeared in 1863. After liberation oriental city continued to exist with all principles and divisions until the adoption of the new plan in 1863. Only reliable geodetic testimony about this city is the current state of the central part of the town for the purposes of the Regulatory Plan, which was recorded by an engineer named Emanuel Schefel in 1863. With that plan for the reconstruction of the city, all traces of oriental in urban fabric of Užice will be erased. City's population wanted to remove oriental period of the development as fast as possible, but it was not easily realized. After the reconstruction of streets, blocks, new rules of construction on the plot, new materials, new forms and so, ancient Oriental city is preserved in the place names of certain parts of the village, also called old mahala, which are used to this day (Rosulje, Pašinovac, Megdan, Međaj, Lipa, Carina, Terazije, Kostica etc.). It can even be said that the laws of the former mahala were authoritative in determining the neighborhood unit rather than the streets, until the end of the 20th century. The functional layout of the village of oriental city has retained to this day: the center is the site of the bazaar and the residential blocks are arranged in places of the mahalas. Tracks from oriental city streets during reconstruction are largely retained, except for being corrected and enlarged. Such an act mostly conditioned the arrangement of the plots purchased by the populace who left town in 1863. Their position influenced the shape of the new city blocks dragging their impact even to the shape of plots, the basics of the facilities and the organization of the apartments. The modern method of construction of the facilities (Neighborhood assistance) and approach to construction (as resources permit, during several years) indicate that the oriental city provides its long roots to the present day. Whether the traces are deleted or modified and fitted in a modern way of life, Oriental city in modern Užice still exists.

KEY WORDS: Užice, Urbanism in Serbia, Oriental town, town planning in the 18th century, 19th century urbanism.